

ЦАГААН ТҮҮХИЙН ТАЛААРХ ҮЗЭЛ БАРИМТЛАЛЫГ СУДЛАХ ОНОЛ, АРГА ЗҮЙ

Ц.ГАНБОЛД

*Профессор, МУИС, ШУС, Нийгмийн Ухааны Салбар,
Улс төр судлалын тэнхим*

Л.ИДЭР

Улс төр судлалын тэнхимийн докторант

Түлхүүр үг: Төр, хоёр ёсны сургаал, Төрт ёс, Цагаан түүх

Хураангуй: Манай Монгол улс бол төр засаглалын өнө эртний уламжлалтай орон билээ. Төр бол хүний нийтлэгийн амьдралыг зохицуулах, зохион байгуулах арга хэлбэр бөгөөд нийгмийн амьдралын амин чухал хэрэгцээ шаардлагаар буй болсон, соёл иргэншлийн үнэт зүйл мөн ажээ.

Монголчууд эртнээс нааш төрийн өөрийн бүрдлийг бий болгож улам боловсронгуй болгож төлөвшүүлж ирсэн түүхэн уламжлалтай ард түмэн билээ. Түүхээс үзвэл МЭӨ III зууны үед мандсан Хүннү улс нь өөрийн нутаг дэвсгэртэй, хил хязгаартай, өөрийн хүн амтай, хаантай, аравтын ёсыг үндэс болгосон, нутаг орноо захирах тогтолцоотой, дайчин гавшгай морьт цэрэгтэй, хууль цаазтай, бие даасан гадаад харилцаатай, улс хэмээх нь байтугай эдүгээ гүрэн хэмээн яригддаг төрийн том бүрдэл байсан байна. Монголын түүхэн сурвалжуудад төр барих үлгэр жишээ гэмээр олон зарчим, үйл явдлыг тусгасан байдаг нь бид түүнийгээ онол арга зүйн хувьд судлах, уламжлуулах шаардлага зүй ёсоор тулгарч байна.

Abstract: Mongolia is an historic country in governmental experience. The government is a system by which a community is coordinated or controlled. It is a civilizational value which is created by vital necessities of a community.

Mongols are historic nation which have built their own state and cultivated it since ancient time. Ancient sources reports that Xiongnu which became a dominant power was supposed to a nomadic political confederation which had its own monarch, people, territory, administration based on the decimal system, aggressive horse cavalry, legislation and foreign relations. Present day Mongols have to study and use our historic governmental experience as a doctrine because Mongolian sources report that many principles and experience in governing properly.

***

Улс төрийн сургаалийн түүх бол хүн төрөлхтөний нийгмийн сэтгэлгээний хөгжлийн салшгүй чухал хэсэг мөн. Улс төрийн сургаалийн түүх нь тухайн үеийн ард түмэн, түүний дотроос төрж гарсан сэтгэгчдийн зүгээс улс төрийн бодлого, төр засаглал, нийгмийн анги, бүлгүүдийн эрх ашиг, эрх, эрх чөлөө, шударга ёс, ардчилал, дарангуйлал, хууль цааз, улс орнуудын хоорондын харилцаа, дайн ба энх зэрэг улс төрийн үзэгдлүүдийг ухааран ойлгох, танин мэдэх, талаар гаргасан оролдлого, чармайлтын үр дүн болж бүрэлдэж боловсрогдсон мэдлэг үзэл санаа, сургаал номлолыг өөрөө агуулна. Хожмын үеийнхэн өөртөө тулгарсан улс төрийн онол, танин мэдэхүйн болон практикийн шинэ асуудал зорилтыг шийдвэрлэх оролдлого хийхдээ өнгөрсөн үеийн улс төрийн сургаалийн түүх рүү эргэн харж түүнээс ухаарал олж, сургамж авдаг. Энэ талаар манай оронд баялаг бөгөөд чухал туршлага хуримтлагджээ.

Бид энэ баялаг туршлагаас суралцах шаардлагатай байна. Монголын улс төрийн сурталгээний асуудлыг Ч.Жүгдэр, Феодализм тогтох үеийн монголын гүн ухаан, нийгэм улс төрийн сэтгэлгээ /Эртнээс XIV зуун/ УБ., 1987 он, Ч.Жүгдэр, XV-XVIII зууны нийгэм- улс төр, гүн ухааны сэтгэлгээний хөгжлийн түүхэн тойм УБ., 1984 он, Ч.Жүгдэр, XIX-XX зууны зааг дахь монголын нийгэм- улс төр, философи сэтгэлгээний хөгжил УБ., 1972 он, Монголын философийн түүх, I дэвтэр, УБ., 1997 он, Монголын философийн түүх, /XIII-XVIII/ II дэвтэр, УБ., 2000 он, Монголын төрийн байгуулал, улс төрийн сэтгэлгээний хөгжил /мэ III- мэ XX зуун/ I, II боть УБ., 1995 он зэрэг бүтээлүүдийг дурдаж болно. Тэдгээр нь монголын улс төрийн сэтгэлгээний талаар түүхэн үзэгдлийг судалж танин мэдэх, онолын үүднээс нэгтгэн дүгнэхэд жинтэй хувь нэмэр болсон байна. Нийгмийн сэтгэлгээний тодорхой үед нийгмийн аль нэг үзэгдэл, асуудлыг судалж бичсэн зохиол бүтээл цаг үе улиран өнгөрсний дараа өөрөө эргээд судлагдахуун болж тухайн сэтгэлгээний түүхийн асуудал болж тавигддаг байна. Энэ нь ялангуяа нийгмийн ухаан, тэр дотор философи, социологи, улс төрийн шинжлэх ухаанд нийтлэг тохиолддог ажээ.

Энэчлэн монголын улс төрийн сургаалийн талаархи хийгдсэн судалгаа, түүний үр дүн болж, нийтлэгдсэн томоохон суурь бүтээлүүдийн онолын үзэл санаа, арга зүйн баримтлал, дүгнэлтийг улс төрийн сэтгэлгээний түүхийн үүднээс эргэн харж судлах хэрэгцээ шаардлага чухлаар тавигдаж байна. Өнөө үед монголын төрийн талаар бий болсон үзэл санаа, сэтгэлгээг үеэ өнгөрөөсөн хуучин ач холбогдолгүй гэж үзэх биш, харин ч түүнийг ухааран ойлгож архив, түүхийн олон чухал баримт материалд тулгуурлан онол арга зүйн шинэ түвшинд гаргаж цааш нарийвчлан судлах, түүний үндсэн дээр төрийн талаарх онолын үзэл баримтлалыг баяжуулах хэрэгтэй байгааг сүүлийн улс төрийн амьдрал харуулж байна. Энэ талаар судалгаа хийх, түүний дотор монголын төрийн уламжлалын асуудлаар өнөө хүртэл олон арван жилийн туршид бий болсон үзэл баримтлалуудыг нэгэн цогц асуудал, судлагдахуун болгож улс төрийн сэтгэлгээний түүхийн үүднээс шинжлэх явдал чухал ач холбогдолтой болно. Хүмүүсийн үйлдвэрлэн бүтээх үйл ажиллагаа материаллаг харилцаанаас гадна түүний тусгал болсон нийгмийн оюун санааны тал гэж байдаг бөгөөд үүнд: төр улс, үзэл суртал, зан заншил зэрэг үзэл санаа онолын цогц багтана.

Эдгээр нь нийгмийн ухамсрын хэлбэрүүд бөгөөд нийгмийн ахуйн янз бүрийн талыг тусгадаг байна. Монголын төрт ёс түүхэн уламжлал нь төр оршин тогтож ирсэн үеийг хамаарах хугацааны хувьд ихээхэн урт олон зууныг багтааж байгаа учраас дагнаж төрт ёс болоод улс төрийн сургаал талаас нь судалсан зүйл хомс тул харин түүнийг товч боловч авч үзэж тайлбар тодотгол хийж бага боловч санаа гаргахыг эрхэм зорилго болголоо. Монголын төрт ёсны уламжлалыг философи, түүх талаас нь авч үзсэн боловч улс төрийн сургаалийн түүх талаас нь онцлон судласангүй. Иймд тэр үеийн төрт ёсны түүхэн уламжлалын зарим зүйлийг тодруулахыг хичээв.

Монгол гүрний үед монголоор бичсэн түүх, төрт ёсны шинжтэй <<цагаан түүх>> гэгч зохиол нь XVI зууны үед нэмэн засварлагдсан байх боловч XVI зууны үеийн Монгол улс төрийн байгууллагын тухай баялаг хэрэглэгдэхүүнийг цагаан түүхийг зохиогч <<хоёр ёсон>> буюу хан төр, шашин хоёрын тухай эртний Энэтхэгийн буддын онол сургаалийн түүх бичлэгт тулгуурлан зохиожээ. Монгол төр ёсны, улс гүрний оршин тогтносон эх сурвалж бүхий дурсгалт бичиг зүйлүүд нилээдгүй байгааг түүхчид тогтоон тайлбар хийсэн байна. Үүнд: 1959 оны эхээр Өвөрхангай аймгийн орон нутгийг судлах музейн даамал мөн аймгийн Хүн хүрээгийн голын хойд хөвөөнд байдаг <<Шаазан толгой>> гэдэг хуучин цагийн хотын ор үлдэц дээрээс нэгэн хүрэл тамга олжээ. Ийнхүү энэ тамга бол төрийн зохион байгуулалт нэлээдгүй цэгцэрсэн нийгмийн харилцааг зохицуулж байсны баталгаа болно.

Монголын төрт ёс түүхэн уламжлалыг улс төрийн сургаалийн түүх талаас нь судлах явдал нэн анхаарал татаж байна. Энэ асуулыг авч үзсэнээр, Монголчуудын төр ёс уламжлалыг өөрийн орны өвөрмөц нөхцөл байдалд тулгуурлан хөгжүүлэх хэрэгжүүлэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэх юм. Монголын улс төрийн үйл явцыг задлан шинжилгээ хийж нэгтгэн дүгнэх ажлуудыг хийлээ. Монголын төрийн түүх, философи, эдийн засаг, соёлын асуудал тодорхой хэмжээгээр судлагдсан боловч харин улс төрийн сургаалийн чиглэлээр харьцангуй бага судлагдсан байна. Монголын төрийн түүхэн уламжлалын асуудлыг хөгжлийн явцад нь авч үзэж, түүний бүтэц, шинж, агуулга, онцлогийг судлан улмаар улс төр сургаалийн үүднээс авч үзсэн анхны оролдлого юм. Монголын төр хийгээд улс төрийн бодлого нь монголын улс төрийн түүхийг судлахад чухал хэрэглэгдэхүүн болж чадна. Тэгээд ч Монголчууд бол Төв Азийн олон улс дотроос харьцангуй эрт үеэс төрт ёсыг бий болгож төрөө энх амгалан уламжлуулж ирсэн байдаг.

Монгол улсын үндсэн хуулинд: <<Төрт ёс, түүх соёлынхоо уламжлалыг нандигнан өвлөх>> талаар чухалчлан заасан билээ. Монголын төр засаглалын өндөрлөгүүд (Ерөнхийлөгч, Улсын их хурал, Засгийн газар, Шүүх) төрт ёсны уламжлалыг шинэ нөхцөлд хэрэгжүүлэхэд анхаарч байна. Энэ бүхэн нь Монголын төрийн түүхэн уламжлал, шинэчлэлийн асуудал, төрт ёс, улс төрийн сургаалийн түүхийг гүнзгий ойлгож, судлах эрмэлзлэлийг өсгөв.

Монгол газар, нутагт 800 мянгаад жилийн тэртээ хүмүүс амьдран сууж, хоёр мянган жилийн өмнө төр ёс тогтсон билээ. VI-IX зууны үеэс тус оронд улс байгуулан засаглаж явсан Түрэг угсааны халааг Монголчууд авсан бөгөөд энэ нь язгуурын Монголчууд тэргүүтэй Монгол туургатны засаглалын шинэ үе эхлэхийн угтал болжээ. XI-XII зууны үед Хамаг Монгол нэртэй улс үүсэн бэхжиж түүнд түшиглэн нийт эсгий туургатныг нэгтгэн захирсан нь Монголын нийгмийн хөгжлийн шаардлагаас урган гарсан түүхэн үзэгдэл бөгөөд энэ нь чухамдаа Хамаг Монголчууд бол 1206 онд Монголын нэгдсэн тулгар төр улсын үндсэн гал голомт, тулах хүчин байжээ гэсэн санааг нотолж байгаа юм.

Эдүгээ Монгол улс өөрийн гэсэн онцлог төр ёсны бодлого явуулахыг шаардаж байна. Энэ үед Монгол төрийн түүхэн уламжлал шинэчлэлийн асуудал, төрт ёсыг гүнзгий ойлгох, танин мэдэх явдал юу юунаас ч чухалчлагдах болов. Монголын төрт ёсны түүхэн уламжлалаас үзэхэд Монгол нутаг дээр тогтож байсан Монгол угсаатны улсууд төрийн хэлбэр байгууламжийн хувьд нэгдмэл төвлөрсөн улсууд байдаг бөгөөд Хүннүгээс эхлэн улсаа засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн хуваариар баруун, зүүн гар, төв хэсэг гэж гурав хуваан захирч байжээ. Энэ нь түүний дараа гарч ирсэн Сяньби (мэ I-III зуун), Нирун (330-555) зэрэг улсуудад уламжлагдаж улмаар 1206 онд Монголын нэгдсэн төр улс байгуулагдахад залгамжлагджээ.

Ер нь Монголын төрт ёсны түүхэн уламжлалыг хадгалсан түүх архивын баримт бичигт орсон зүйл, бусад мэдээллээс эхлээд эрдэмтэн, мэргэд түүхч нарын тэмдэглэл, <<Арван буянт номын цагаан түүх>> зэрэг олон арван материал нь Монголын төрт ёсны түүхэн уламжлал, улс төрийн түүхийг судлахад чухал ач холбогдолтой. Монголын улс төрийн түүхийг судлахад Монголын эртний эх сурвалжаас гадна монголын түүх уран зохиолын дурсгал бичиг, эрдэмтдийн олон арван бүтээл байгаа нь зүй ёсоор анхаарал татсан юм.

В.Инжинаши, Лувсанданзан, Саганцэцэн, заваа Дамдин, Д.Равжаа, Рашипунцаг, Дандаа хэмээх Дэмчигдорж, Б.Цэрэндорж, А.Амар, Б.Ринчен, Ш.Нацагдорж, Ц.Дамдинсүрэн, Х.Пэрлээ, Н.Сэр-Оджав, Н.Ишжамц, Д.Гонгор, А.Майдар, Д.Наваан, А.Дамдинсүрэн, Г.Сүхбаатар, Ч.Далай, философи, улс төр судлаач эрдэмтэн Болд-Эрдэнэ, Д.Лүндээжанцан, А.Цанжид, Ц.Ганболд, А.Юндэндорж, С.Базарпүрэв, Г.Цэнд-Аюуш, Ж.Төртогтох, Ц.Батболд нарын зэрэг эрдэмтэд төр ёсны уламжлал, шинэчлэлийн талаар чухал мэдээ, тайлбар, дүгнэлт санал дэвшүүлжээ.

Гадаадын олон эрдэмтэд Монголын төрт ёсны түүхэн уламжлал, улс төрийн түүхийн эх сурвалжийг анхааран судалсан байна. Тухайлбал түүхч Марко Поло, Жувеини, Пано Карпини нар өөрсдийн зохиол бүтээлдээ: Монголын төрт ёсны түүхэн уламжлалын тухай түүхчлэн бичсэн бол Макриз, Рашид-Адин нар монголын төр ёсны дурсгалыг авч үзжээ. Эдгээр түүхч эрдэмтдийн зохиол бүтээлд үндэслэн монголын төрт ёсны талаар эрдэмтэн Б.Я.Владимирцов, Л.Л.Викторова, А.Б.Рязановский, Л.Н.Гумилев, Л.И.Думан, К.Ф.Голстунский, Сайшаал, И.С.Урбанаева, Х.Футаки, Г.Сүхбаатар, Ц.Доржсүрэн, Х.Пэрлээ, Ш.Нацагдорж, Н.Ишжамц нар түүх, төр ёсны талаар авч үзэж судласан байна. Тэдгээрт хууль дээдлэх ёс, төрийн эрх мэдэл хуваарилах, улс төр, төрт ёсны уламжлал, шинэчлэлийн талаар тодорхой асуудал дэвшүүлсэн байна.

Гэвч Монголын төрт ёсны түүхэн уламжлалын авч үзсэн хэдий ч улс төрийн сургаалийн чиглэлээр судалж бичсэн бүтээл бараг үгүй байна. Тиймээс эдгээр эх сурвалжууд дээр тулгуурлан улс төрийн сургаалийн түүхийн гол зүйлийг түүвэрлэн задлаж нэгтгэн дүгнэхийг зорьсон юм. Монголын төрийг үйл явцыг улс төрийн сургаалийн түүх талаас нь авч үзэх нь гэсэн нь миний зорилго билээ. Эл судалгаа нь Монголын төрт ёсны түүхэн уламжлал, шинэчлэлийн үр нөлөө бүхий сонирхолтой арга хэлбэрээр, хөгжлийн онцлогийг гаргаж нэгтгэн дүгнээд энэ чиглэлийн судалгааг цаашид өргөжүүлэх онол, практикийн чухал асуудлыг хөндөж байгаа юм. Монголын төрт ёсны түүхэн уламжлалаас үзэхэд, тэдгээр нь эртний Монгол нутагт оршиж байсан улс гүрний хөгжил, мандал, мөхөл, дахин сэргэлт, өөрчлөлтийг тусгахын зэрэгцээ нийгмийн харилцааг зохицуулж ирсэн хэв хууль, зан заншил, ёс суртахууны хэм хэмжээнээс эх үүсэлтэй бөгөөд энэ учир тэдгээрийг бататган бэхжүүлж хаан юмуу, эсхүл төрийн хууль засаглалыг гаргаж ирсэн байна. Монгол туургатныг нэгтгэж чадсан эртний засаглал оновчтой тодорхой бөгөөд хүчтэй, өнө удаан хугацаанд үйлчилж ирсэн шинжтэй байна.

Монголын нийгмийн харилцааг зохицуулж байсан ард иргэдийн дунд тэдний зан заншлын харилцааг зохицуулдаг ёс, горим, хэв хууль үйлчилж байсныг онцлон тэмдэглэх нь зүйтэй. Чингис хаан:

<<Алд бие мину алжааваас алжаатугай

Ахуй төр мину бүү алдартугай

Бүтэн бие мину зововоос зовтугай

Бүрэн улс мину бүү эвдэртүгэй >> хэмээн сургасан байдаг. Энэ нь төр ёсыг эрхэмлэн өрх гэр, улс орноо гэсэн үзэл санаа хүмүүжлийг хүмүүст төлөвшүүлэхэд чиглэсэн чухал сургаал юм гэдгийг нотолж байна. Монголчуудын төрийн үзэл уламжлал Хүннүгийн үеэс эхлэн дагаж мөрдөж хожим хойшдоо улам боловсронгуй болсоор ирсэн төрөө хүндэтгэх үзэл юм.

Монголчуудын бий болгосон эртний хууль цааз бол Монголчуудын зан заншлын хамгийн нийтлэг хэвшил зуршлыг хөрш суурь болгож, дээр нь овог, аймаг тус бүрийн хэм хэмжээг нэмэн нэгтгэж эцэст нь улсын хэрэгтэй хэм хэмжээг тогтоон засаглалыг хэрэгжүүлж байжээ. Монголчуудын зан заншил, ёс суртахууны охь шилдэг зүйлийг уламжлан авч төрийн зүгээс ёс зүйн болон, эрх зүйн хэм хэмжээг нэгтгэн хуульчилж нийгмийн амьдралд хэрэгжүүлж чадснаараа төрийн засаглал бат тогтвортой байжээ. Үүнээс улбаадан хууль хүндэтгэх, төр ёсыг дээдлэх, үзэл төлөвшиж засаглалыг хэрэгжүүлдэг болжээ. Монголчуудын тэр үеийн төрийн засаглал нь амьдрал ахуйн хэрэгцээ шаардлагад илүү тохирч, ард түмний хүсэл зоригт нийцэж байсан учир өөрсдийнхөө ухамсар бишрэлээр төрийг шүтэн дээдэлсээр иржээ. Үнэхээр Монголчуудын төр ёсны үзэлд шашны суртахууны хорио цээрийг ашиглаж, хууль ёсны баталгаатай болгодог байсан уламжлал байна. Монголчууд ийнхүү уугуул, нутаг усаа эзэгнэж төрийн уламжлал, ёс заншлаа хадгалж, нүүдлийн мал аж ахуйгаа эрхэлсээр иржээ. Монголчуудын төрт ёсны уламжлалын онцлог нь нүүдлийн мал аж ахуйн асуудлыг тусгасан үндсэн шинжтэйгээс гадна төр улсаа удирдах, иргэд ардаа захирах, агуулгатай байсан нь түүний нэг онцлог юм.

Монгол төрийн бодлого нь хойш хойшдоо уламжлагдан шинэчлэгдэж хөгжихийн зэрэгцээ өөрчлөгдөн гээгдэх зэрэг хөгжлийн урт удаан хугацааны явцад улам бүр дэвшилттэй болсоор иржээ. Тухайлбал нэг хэсэгтээ мөнх хөх тэнгэрийг шүтэж бөө мөргөлийг эрхэмлэсэн үзлийг хуульчилж байсан бол Монголын эзэнт гүрний бутралын дараа нэгтгэх агуулгын дор дундад үе (XV-XVI зууны) шарын шашныг дэлгэрүүлж түүний үзлийг хуульчлан бататгаж ирсэн тодорхой баримт байна. Үүнийг 1575 онд гарсан Түмэдийн Алтан хааны үйл ажиллагаа гэрчилнэ. Ийнхүү XIII-XVII зууны Монгол төрийн түүх, хууль ёс өөрчлөгдөн хөгжиж иржээ. Монголын төрт ёсны уламжлалын гол эх сурвалжууд гэвэл Чингис хааны <<Их засаг>>, <<Түмэдийн Алтан хааны цааз>>, Халх Ойрадын <<Дөчин дөрвөн хоёрын их цааз>> Халх журам, 1570 оны Мандахуй цэцэн хатны <<Ойрадын тухай цааз>>, 1570 оны Түмэдийн Алтан хаан Анаадын (1507-1582)<<Шашин төрийн цааз>>, 1558-1593 онд төр барьсан Түмэн засагт хааны <<Засаг цааз>> түүнчлэн <<Арван буянт номын цааз түүх>> нь Монголын төр ёсны уламжлал тодорхой хэмжээгээр тусгагджээ. Эдгээрийн тухай <<Эрдэнийн товч>>, <<Алтан товч>>, <<Шар товч>> зэрэг сурвалж бичигт дурджээ. Ер нь Хүннү, Кидан гүрний үед нийгмийн харилцааг зан заншил, ёс суртахууны хэм хэмжээгээр зохицуулж байсан нь хаадын зарлиг, хад чулуу, хаданд сийлсэн бичиг сэлтээр батлагдана.

Орчин үед хүмүүсийн ухамсар өөрчлөгдөж, төрт ёс түүх соёлоо дээдлэх үзэл бодол өөрчлөгдөж байна. Төрийнхөө хуулийг эрхэмлэн хүндэтгэх, дээдлэн улмаар өөрийн итгэл, үнэмшил болгон ухамсартайгаар хандах дадал зуршилтай болгох асуудал юм. Монгол улсын үндсэн хуульд эрх зүйт төрийн тогтолцоог бүрдүүлэх, иргэдийг хүмүүнлэг энэрэнгүй эрхэм дээд үзэл, Монголын ард түмний олон үеийн шилдэг уламжлал, эх оронч үзлээр хүмүүжүүлэх, төрт ёсоо дээдлэх, үзэл баримтлалыг тунхаглан хэрэгжүүлэхээр заасан юм. Нийгэмд улс төр, үзэл суртал, иргэний гэх мэт олон харилцаа үйлчилдэг. Аливаа нийгэмд өмнөх үеийн уламжлал зан заншил, ёс суртахууны хэм хэмжээ уламжлагдан хөгжсөн байдаг. Тухайлбал, Монгол улсын үндсэн хуульд Монголчуудын эрхэлж ирсэн аж ахуй, уламжлалт зан заншил, шашин шүтлэгтэй холбоотой олон асуудал тусчээ. Монгол улсад <<Төр нь шашнаа хүндэтгэж, шашин нь төрөө дээдлэн>> гэсэн нь төр нь шашны хэрэг тус тус байж, бие биеэ хүндэлсээр байсны уламжлал юм.

Монголчуудын төр эртний уламжлал хийгээд хүчирхэг улс, ёс журамтай ард түмний шинжийг тод илтгэн харуулдаг юм. Монгол улсад байлдан дагуулахын зэрэгцээ эв эеийг олж, ёс төрийг сахиж ертөнц дэлхийд мандан бадарч байсан. Улс төрийн сургаалийн түүх шинжлэх ухааны үзэл онолын арга зүйг өөрчлөхийг цаг хугацаа, нийгмийн хөгжил шаардах боллоо. Эдүгээ аливаа асуудлыг зөвхөн ганц талаас нь өрөөсгөлөөр авч үзэхээ больж тийнхүү асуудалд шүүмжлэлтэй хандаж, өмнөх үеийн түүх, онол сургаалийг ургуулан судалж байна. Ер нь өнгөрсний тухай ойлголт мэдлэггүйгээр одоог ойлгох, ирээдүйг урьдчилан харах боломжгүй билээ. Төрт ёсны сургаал, төр нийгмийн хөгжлийн асуудлыг авч үзэх нь онол, арга зүйн шинэ асуудал болно.

Эртний Монгол нутаг дээр Хүннү (МЭӨ 209-330) улс байгуулагдан хаан анх удаа бий болон төр, шашин, ёс, заншил уламжлан хөгжиж иржээ. (VI-IX зууны) үед Монгол газар төр улсаа байгуулан зонхилж явсан Түрэг угсааны дараа Төв Азийн түүхнээ язгуурын Монголчууд үүсэх түүхийн шинэ үе эхэлжээ. Гурван голын язгуурын Монгол аймгийн VIII-XIII зууныг хүртэл таван зуугаад жилийн түүхийн үйл явдлаар судлавал VIII-XI зуун буюу эхний гурван зуугаад жилд овог төрлийн байгуулал задарч, шинэ овог аймаг үүссэн нь XI-XII зуун буюу сүүлийн хоёр зуугаад жилд тэдгээр олон овог аймгийг нэгэн жолоонд оруулж нэгтгэн захирах чиглэл хослон өрнөж уул хэрэг явдал XIII зууны эхэнд гүйцэлджээ. XI-XII зууны Монголын нийгмийн бүх хэрэг явдал Хамаг Монгол улсын дотоод зөрчил, Хамаг Монгол ба бусад Монгол аймаг, Ханлигийн хоорондын харилцаагаар шийдвэрлэгдэж байв. Ийм учраас Хамаг Монгол улсыг бэхжүүлэн түүний хүчин бололцоонд түшиглүүлэн нийт эсгий туургатны нэгтгэсэн тулгар төр улс тогтоох нь Монголын нийгмийн хөгжлийн шаардлагаас урган гарсан түүхэн үзэгдэл байсан юм.²³⁴

Хамаг Монголчууд бол 1206 онд Монголын нэгдсэн тулгар төр улсын үндсэн гол мөхлөг, тулах хүчин болжээ. Монголчууд ийнхүү уугуул нутаг угсаа эзэгнэж төрийн уламжлал, ёс заншлаа хадгалж, засаглалаа бэхжүүлж иржээ. Монголчуудын төрт ёсны онцлог нь амьдрал аж ахуйнхаа үндсэн шинжийг тусгаснаас гадна бусад улсын нэгэн адил төр улсаа удирдах, ард иргэдээ захирахад чиглэсэн улс төрийн бодлогыг хэрэгжүүлж иржээ. Ер нь Монголчууд 2000 гаруй жилийн төр, улсын тусгаар тогтнолын түүхтэй. МЭӨ 209 оноос төрийн зохион байгуулалтай Хүннү улс (МЭӨ 209 оноос II зуун) Монгол нутгаар төвлөн байгуулагдаж МЭӨ 198 онд Хятадын хан улстай эрх тэгш гэрээ байгуулж нутаг дэвсгэрийнхээ хилийн заагийг албан ёсоор тогтоож байжээ. Байлдах, найрамдах, их хаан өргөмжлөх, хууль тогтоох зэрэг асуудал хэлэлцдэг том ноёдын их хуралдай байсан нь эзэн хаанд туслах эрх бүхий байжээ. Бас хааны дэргэд чухал хэрэг зөвлөдөг <<сэцдийн зөвлөл>> байсан юм. <<Монголын нууц товчоо>>-нд зарлиг, засаг хэмээх үгнүүд байгаа нь анхаарал татаж байна. Хүннү улс бол Монголчуудын анхны төр мөн. Өөрсдийгөө <<тэнгэрийн хүү>> хэмээн үзэх Хүннү нарын улс төрийн үзэл нь Монголчуудын төрийн нэн эртний уламжлал бөгөөд тэрээр аажимдаа Монголчуудын төрийн шүтлэг <<Төрийн сүлд өршөө>> хэмээн үзэж байсан байна. Эдгээрээс Монголын хамгийн нэртэй нь бөгөөд төр ёсны чухал дурсгал агуулсан түүх бол <<цагаан түүх>> юм. 1206 онд Чингис Их Монгол улсын төрийн тэргүүн улсын их хаан болжээ. Ийнхүү улсын нэрийг албан ёсоор <<Монгол улс>> гэж зарлигаар зарлаад төрийн хаш тамга хэрэглэхээр тогтоож есөн манжлагат их цагаан туг, хар сүлдийг нэгдсэн төрийн туг сүлд, дараа нь 1220 онд Хархорум хотыг улсын нийслэл болгожээ.

Чухам ингэснээр эртний нутагт улс гүрэн оршиж ирсний уламжлалыг дагаж төр улс бий болжээ. Тэгээд эдүгээгийн бидний авч үздэгээр тусгаар тогтносон улсад байвал зохих (улсын албан ёсны нэр, туг сүлд, тамга нийслэл) төрийн онцлогийг зарлигаар тогтоосон нь түүний баталгаа юм. <<Улсын зохион байгуулалт>> төр ёсны хөгжилд хийсэн нэгэн чухал нээлт бол есөн өрлөг сайд, түүнээс дооши олон ахлаху, (черби), хорчи (хишигтэн) нарыг бий болгож <<Го ван>> нэртэй улсын тэргүүн сайд ван өнөөгийн ойлголтоор ерөнхий сайдын албан тушаал бий болгосон нь төрийн зохион байгуулалтын өвөрмөц шинжтэй тухайн үеийн дээд зэргийн аппарат байв. Есөн өрлөг сайд, зарим черби нар улсын ажлын нэг нэг чиглэлийг хариуцах болсон. Өрлөг жанжин Мухлайг Улсын Го ван болгожээ. Улсын тэргүүн сайдын эрх мэдэл нь хожим Булга Чинсон, Чинга Чинсан нарын үед улам өндөрсөжээ.

Энэ үед төрийн бодлого нэлээд төгөлдөржиж боловсорсон гэж үзэх үндэстэй. Манай нэрт түүхч Ш.Сандаг, Н.Ишжамц нарын бүтээл болон сурвалж бичгүүдэд өгүүлснээр улсаа гурван том хэсэгт хуваарилаад Боорчи, Мухулай, Наяа гурван ноёноор захируулж Шихихутгийг <<Улсын заргач>>, Хубилайг бүх цэргийн хэргийг мэдэх болгож, ордны гадаад, дотоод зохион байгуулалт, улсын хуралдай, хурим найр, ав хоморго, дайн байлдааны цагийн ёс журмыг нарийн заасан дүрэм журмууд тогтоож, аливаа асуудалд баримтлах чанд сахилга бат тогтоожээ.

²³⁴ Д.Гонгор. Халх товчоон УБ., 1970, 4 дэх тал

ХIII зууны эхэнд Монголын нэгдсэн төр улс байгуулагдсанаас хойш Монгол улсын нутаг ус, хүн ам нь Чингис хаанд шууд захирагдаж яваад нас барсны нь дараа нэгэнт тогтсон уламжлалт заншил ёсоор түүний отгон хөвгүн Тулуйн (1192-1233) мэдэлд шилжжээ.²³⁵ Энэ тухай манай тулгар бичигт <<Эзэн сэрүүндээ Тулуйг гал голомт сахин атугай хэмээсэн бүлгээ>>, <<Отгон нь Тулуйн голомтыг сахин авай>>²³⁶ гэх зэргээр өгүүлжээ. Гэвч Тулуйн мэдэлд нийт Монгол орныг бүхэлд нь олгоогүй, харин Чингисийн <<Алтан ураг>>-ийн төрөл, төрөгсөд буюу түүний эх Өэлүн хатны ах дүүст хүртээл болгож Гол(ын) улсад Монголын нэгдсэн төр улсыг байгуулахад тэргүүн үүрэг гүйцэтгэсэн Монголчуудад эрх олгосон нь уламжлалт ёс заншлыг хадгалсан юм. Тэгээд ч Хамаг Монгол улсын хэзээний уламжлалт өлгий газар, тухайлбал Бурхан халдун уул бол <<Гурван мөрний эхэнд бусдыг бүү нутаглуултугай>> хэмээн онгон дархалсан <<Их нутаг>> Монголын хаадын (хатад ч буй) шарилын ард бүхий ихсийн газар <<Их хориг>> байсан бөгөөд Монголын нэгдсэн тулгар улсын нийслэл Хархорум хот, их хаадын уламжлалт гал голомт <<Дөрвөн их орд төвлөрч, төрийн сүлд бэлэг тэмдгийн зүйл>> есөн хөлт цагаан туг, хар сүлд, <<хаш эрдэнэ буюу хаан төрийн Хасбуу тамга>> хадгалагдах <<Их засаг>> мэтийн цааз, зарлиг тогтоогдож, шадар хишигтэн цэрэг хааны сан хөмрөг, ордоны дотоод ёс явдлын бүхий л эрх баригдаж Монголчуудын уламжлалт баяр ёслол <<Дөрвөн цагийн их хурим>> болж бүх улсын далай хааныг өргөмжлөх, байлдах, найрамдах мэт гүрний дотоод гадаадын хэрэг явдлыг зөвлөн тогтоодог ноёдын <<Их хуралдай>> чуулдаг байжээ. Монголчуудын улс байгуулан нь Хүннүгийн анхны төр улс гэж тогтоосон, МЭӨ 198 онд Хүннү улс Хятадын Хан улстай харилцан эрх тэгш гэрээ байгуулж байсан тодорхой баримт бий. Түмэн засагт хаан, хутагтай цэцэн хун тайж нар нийлэн өөрийн улс төр, хуулийн бодлого Баримталж ирсний тод жишээ нь 1575 онд <<Арван буянт номын цагаан түүх>> хэмээх шашин төрийн хууль болно²³⁷. Тэр нь хууль ёсоор хүн бүхэн бурхан, ном, лам гурвыг <<Гурван эрдэнэ>> гэж дээдлэн шүтэх, бөө мөргөлийн бүрмөсөн орхих, бөөгийн онгон шүтээнийг эвдлэж, устгах хүн мал ба аливаа амьтдыг алан цус асгаруулахаа болих, эсэргүүцсэн этгээдийг хатуу цээрлүүлэн шийтгэх тухай заажээ²³⁸.

Энэ үнэхээр 1577 онд Монголд шашин дэлгэрүүлж Алтан хаан хутагтай цэцэн хун тайж Төвдийн шашны тэргүүн III далай лам Содномжамцыг өргөөндөө залж багш болж орсны учир хатуу цаазын зэрэгцээ нэн түрүүн шашны номоор зүүн, баруун түмнийг эв найрамдлын журмаар нэгтгэх гэсний илрэл юм. Тухайлбал, эдүгээгийн хоёр ёсноос өгүүлбээс: <<Номын цааз хивийн зангиа мэт алдаршгүй бат бэх учир хааны цааз алтан буулга мэт сүр хүчин ихтэй. Улс иргэн бүхэн түгэн тархсан тэрхүү хоёр ёсноос хааны цаашдын цаазнаас их өчүүхэн цаазыг юу юунд тохируулан буулгавал ийм ажгуу. Та нар бол Монголын 40 хошуу, 5 отгийн тэргүүлэгчид их багагүй, бүгдээрээ оюундаа сайтар хянан магадлагтун. Хэрэв та нар эс магадлан үл тоомсорловоос Эрлэг номун хааны зарлиг ёсоор хоёр ёсны хатуу ялыг хүлээх нь магадтай тул бүгдээрээ сэтгэлдээ сайтар тодорхой магадлагтун>> хэмээсэн нь сонин.

НОМ ЗҮЙ

1. Арван буянт номын цагаан түүх. Монголын түүхэн сурвалж бичгийн 2-р боть, УБ.,2006 он
2. Бира Ш Түүвэр зохиол, “Монголд нэгдсэн төр байгуулагдаж феодализм бүрэлдэн тогтсон нь” УБ.,1960 он
3. Ишжамц.Н “Монголд нэгдсэн төр байгуулагдаж феодализм бүрэлдэн тогтсон нь” УБ.,2002 он
4. Монголын философийн түүх УБ., 2000 он
5. Чоймаа Ш “Хос ёсны сургаалаар төрөө засаж ирсэн уламжлал” итгэл
6. Эрдэм шинжилгээний бичиг №2 УБ.,2004 он
7. Жамбал.А Улс төрийн сургаалийн түүх УБ.,2001 он
8. Чагдаа Х “Монголчуудын философи сэтгэлгээний үүсгэл, түүхэн уламжлал УБ.,2006 он
9. Төр, сүм хийдийн харилцаа: Орчин үе УБ.,1998 он

²³⁵ Монголын нууц товчоо УБ., 1989 он, 269-270-р тал

²³⁶ Галдан Эрдэнийн эрхи УБ., 1960 он 47-47-р тал

²³⁷ Монгол үндэстний товч түүх, Өвөр Монгол, Хөх хот., 1988, 176-277, 334-335-р тал

²³⁸ Арван буянт номын цагаан түүх, Хөх хот., 1981, 65-70-р тал

